

DE VROEGSTE GESCHIEDENIS VAN HET SINT- MAARTENSKAPITTEL EN HET ONTSTAAN VAN DE STAD IEPER

DOOR

Dr A. VERHULST
Aspirant N.F.W.O.

De vroegste geschiedenis van het Sint-Maartenskapittel te Ieper kan om verschillende redenen niet behandeld worden los van de problemen die het ontstaan van de stad Ieper zelf stelt. Vooral niet sinds de hypothese van Prof. Dhondt¹, dat zowel de stichting van het Sint-Maartenskapittel als het ontstaan van de stad, beide een schakel zouden zijn in een gedurfd en systematisch opzet van graaf Boudewijn V, die omstreeks het midden van de XIe eeuw, dwars doorheen het centrale deel van het graafschap Vlaanderen, een steden- en jaarmarktengordel zou aangelegd hebben als verbinding tussen de zee en de Scheldestedalen. Brugge over Torhout, Ieper, Mesen, Rijsel naar de Leie- en Scheldevallei. Inderdaad zou de graaf, zoals in de andere genoemde steden, ook te Ieper een kapittel hebben opgericht, o.m. met het oog op de noodwendigheden van het grafelijk bestuur, dat in het centrum van een nieuwe, voor het eerst in 1066 verschijnende kasselrij, zijn zetel kreeg².

Het is niet onze bedoeling, vanuit de studie van de toestanden te Ieper in de tweede helft van de XIe en in het begin van de XIIe eeuw, stelling te nemen t.a.v. de merkwaardige hypothese van Prof. Dhondt, die haar argumenten ontleent meer aan het geheel van de vastgestelde feiten, dan aan het geval Ieper in het bijzonder. We kwamen enkel tot de overtuiging, na een studie van Prof. Dhondt's behandeling van het geval Ieper, na kennis te hebben genomen van de kritiek hierop zeer terloops uitgebracht door Dr Koch³ en van de samenvattende schets over het ontstaan van Ieper van de hand van Dr Demey⁴, die zich hoofdzakelijk bij de zienswijze van Prof. Dhondt aansluit, dat er moest getracht worden, los van elke bekommernis om een algemeen schema of om de juistheid van enige werkhypothese, vast te stellen wát we precies over Ieper in de tweede helft van de XIe en in het begin van de XIIe eeuw zeker weten of met enige kans op waarschijnlijkheid kunnen weten.

De kern van de problemen die zowel de oorsprong van het Sint-Maartenskapittel als de vroegste ontwikkeling van de agglomeratie Ieper be-

(1) J. DHONDT, Développement urbain et initiative comtale en Flandre au XIe siècle, *Revue du Nord* XX (1948), blz. 133-156. Vgl. de samenvatting van de hoofdgedachte van dit artikel in J. DHONDT, Vlaanderen van Arnulf de Grote tot Willem Clito (918-1128), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, II, blz. 82.

(2) DHONDT, Développement urbain, blz. 148-149.

(3) A.C.F. KOCH, De rechterlijke organisatie van het graafschap Vlaanderen tot in de XIIIe eeuw, *Oostvlaams Verbond van de Kringen voor Geschiedenis*, Verhandelingen, nr 1, blz. 99 n. 39.

(4) J. DEMEY, Hoe oud is de stad Ieper? *Westvlaanderen* III (1954), nr 4.

treffen, ligt eigenlijk in de topografie van het vroeg-XIII-eeuwse Ieper ⁵. Traditioneel zoekt men het *castellum*, waarvan de eerste teksten in verband met Ieper het bestaan impliceren ⁶, de grafelijke burcht in de schaduw waarvan de agglomeratie Ieper geacht wordt te zijn ontstaan, op het langgerekte eiland gevormd door twee armen van de Ieperleet ⁷. Alhoewel men hiervoor over geen directe aanduidingen, tenzij de beweringen van Meyerus e.a., beschikt, hebben nagenoeg alle geleerden dit aanvaard. We hebben geen nieuwe gegevens gevonden die deze veronderstelling tegenspreken, integendeel. Het *castellum* waarvan de teksten van 1066 en volgende jaren het bestaan impliceren, kan inderdaad niet geïdentificeerd worden met het grafelijk kasteel dat we wél uit de bronnen kennen, het zgn. *Zaalhof*, in de Middeleeuwen *sGravenwalle* genoemd, dat een heel eind verder zuidwaarts gelegen was, op de linkeroever van de Ieperleet, buiten de primitieve agglomeratie ⁸. Het *Zaalhof* was nl. niets meer dan een versterkte residentie van zeer bescheiden afmetingen; het was geen eigenlijke beschermingsburcht en is niet te vergelijken met de *castra* en *castella* aan de voet waarvan de meeste grote Vlaamse steden zijn ontstaan ⁹. Zijn ligging is in dit opzicht trouwens geheel a-typisch. Het *Zaalhof* werd bovendien zeer waarschijnlijk slechts tijdens de regering van Filips van de Elzas opgericht, niet noodzakelijk in 1168, zoals verschillende auteurs zonder gegronde redenen hebben beweerd, doch waarschijnlijk in de jaren 70 of 80 der XIII eeuw ¹⁰.

(5) Zie de historische plattegrond bij dit artikel, blz. 15.

(6) DHONDT, Développement urbain, blz. 147. De oudste tekst luidt: « *in territorio Iprensi* » (M. PROU, Recueil des Actes de Philippe Ier roi de France, nr XXV, blz. 73). Hij heeft betrekking op de kasselrij Ieper.

(7) G. DES MAREZ, Etude sur la propriété dans les villes du moyen âge et spécialement en Flandre, blz. 203. F.L. GANSHOF, Over stadsontwikkeling tussen Loire en Rijn gedurende de Middeleeuwen, blz. 32 n. 39 (op blz. 33) en de historische plattegrond nr 17 achteraan in het werk.

(8) *Up tende van der teghelstrate an sgravenwal* (a^o 1380. K. DE FLOU, Woordenboek der Toponymie van Westelijk Vlaanderen, IV, col. 900). In *de cleene zale sgraven walle sYpre* (DE FLOU, op. cit. IV, col. 900). De kennis van deze evenals van de meeste overige toponymische gegevens ontleen we aan een onuitg. dissertatie (Leuven, 1948) van V. VERFAILLIE, Schets ener Toponymie van Ieper tot omstreeks 1600, berustend in de stadsbibliotheek te Ieper en ons bereidwillig in bruikleen afgestaan door dhr. O. Mus, stadsbibliotheecaris.

Betr. het *Zaalhof* en zijn ligging vgl. ook het plan van Ieper in 1564, uitgegeven door H. Hosdey in: J. DE DEVENTER, Atlas des villes de la Belgique au XVIe siècle, aflv. 6 (1887). Het *Zaalhof* draagt nr IV op het plan en wordt onder dit nummer in het commentaar van Hosdey behandeld.

(9) DES MAREZ, Propriété foncière, blz. 204. De *castra* of *castella* in de Vlaamse steden hadden een oppervlakte van één tot meerdere hectaren. Vgl. GANSHOF, Stadsontwikkeling, blz. 19.

(10) De datum 1168, overgenomen door verschillende auteurs, berust o.m. op een benaderende doch foutieve datering door het Cartularium van Sint-Maartens (uitg. E. FEYS en A. NÉLIS, Les Cartulaires de la Prévôté de Saint-Martin à Ypres, 3 dln, 4 vol., Brugge, 1880-84) van een ongedateerde oorkonde uitgaande van graaf Filips van de Elzas (ibid., nr 26). De graaf verklaart daarin: « *cum Ypre in domo mea capellam edificari fecerim* ». Volgens DHONDT, Développement urbain, blz. 147, n. 113, mag men hieruit besluiten, vermits het onwaarschijnlijk is dat het grafelijk kasteel niet voorzien zou zijn van een kapel, dat, zoals de kapel, ook het kasteel niet lang voordien werd gebouwd. Aan de hand van de ge-

Daarentegen zijn er enkele aanduidingen die toelaten het Ieperse *castellum* op het eiland tussen de twee armen van de Ieperleet te situeren. In de Z.O.-hoek van dit eiland komt n.l. in XVe-eeuwse teksten het toponiem *sBurggravenwalle* voor¹¹; ten O. daarvan bevond zich de *Mote- of Walstrate*¹². Zeer waarschijnlijk stond op deze plaats, waar op het plan van Ieper van 1564 nog zekere constructies zijn te herkennen, het oorspronkelijk «steen» van de burggraaf, dat vaak, zoals o.m. te Brugge, een deel vormde van het gehele *castrum*-complex¹³. De meeste auteurs hebben anderzijds, misschien onbewust beïnvloed door de beweringen van vroegere kroniekschrijvers, de grafelijke *turris* aan het N. uiteinde van het eiland gezocht¹⁴. Deze veronderstelling kan inderdaad met enkele toponymische argumenten gestaafd worden, vermits daar in het begin van de XIVe eeuw voorkomen een «*ruele dele mote*» en een «*wal*»¹⁵. Het N. deel van het eiland heette oorspronkelijk, zoals trouwens de ganse omgeving, *de Meersch*¹⁶. Daarop wijzen de namen van de Lange en de Korte Meerschstraat, die precies naast de zoëven genoem-

tuigen (o.m. *Gerardus prepositus Brugensis*: 1183-1203 en *Balduinus castellanus Ypresensis*: 1159-1187) komt men voor deze oorkonde tot de termini 1183-1187. Terwijl een grafelijke oorkonde van 1183 de oudste vermelding is van het *domus mea* van de graaf te Ieper (H. COPPIETERS STOCHOVE, *Regestes de Philippe d'Alsace*, nr 287), wordt echter reeds in 1176 een oorkonde door Philips van de Elzas gegeven te Ieper in *capella mea* (ibid., nr 144). Betreft het hier dezelfde kapel als diegene waarvan in de hierboven 1183-1187 gedateerde oorkonde werd gezegd dat de graaf ze had laten bouwen — waarbij stilzwijgend bedoeld wordt: niet lang vóórdien, zonder dat echter een tijdbepaling wordt opgegeven? Het lijkt ons, gezien de geringe tijdsafstand (1176-1183), waarschijnlijk. In latere stukken trouwens is van geen enkele andere grafelijke kapel te Ieper een spoor bewaard dan van de kapel in het Zaalhof. Ze wordt er *Capele de le Mote* genoemd (DE FLOU, *Topon. Woordenboek*, VII, col. 134).

(11) FEYS-NÉLIS, *Les Cartulaires de la Prévôté de Saint-Martin*, nr 826 (a° 1435): *bachten vleeschhuuse, an de noordzide van eenen straetkine neffens sBuerchgravenwalle*. Archief C.O.O. Ieper, Renteboek St Jansgasthuis a° 1452, f. 29 r°: *sreckende noordwaert tot up twatre van sburggravenwalle*. Vgl. Hosdey, *Plan van Ieper 1564*, nr XXXII (plan en comment.).

(12) HOSDEY, *Plan van Ieper 1564*, nr 38. Vgl. J. CORNILLIE, Ieper door de eeuwen heen, blz. 167.

(13) Over het Brugse *castrum*: J. DHONDT, *De vroege topografie van Brugge, Handelingen Maatsch. Gesch. en Oudhk. Gent*, Nieuwe reeks XI (1957), blz. 3 vlg.

(14) Het zgn. Drie Torenkasteel, dat door Boudewijn II zou gebouwd zijn: vgl. DES MAREZ, *Propriété foncière*, blz. 203, die de beweringen van de kroniekschrijvers, hoewel hij ze als legendarisch bestempelt, toch niet geheel verwerpt, al durft hij zich, bij gebrek aan toponymische gegevens, niet uitspreken. DHONDT, *Développement urbain*, blz. 147 n. 114, aanvaardt het bestaan van een *castellum* in het N. van het eiland. Hij meent dat het in de XIIe eeuw, ten gevolge van de oprichting van het Zaalhof, verdwenen zou zijn. GANSHOF, *Stadsontwikkeling, historische plattgrond* nr 17, situeert het *castrum* in het N. van het eiland.

(15) Kon. Bibliotheek Brussel, Fonds Merghelynck, Hs 138 ter, *Cartularium der St Niklaasgilde*, f. 33v° (vóór 1317): *gisant devant latrie St. Martin sour le scipleet sous le angle dele ruele dele mote vers zuud*. Deze tekst werd door O. Mus signaleerd. DES MAREZ en DE SAGHER, *Comptes de la ville d'Ypres* (1267-1329), II, blz. 620: *van der plache up den wal voor Sint Martins*.

(16) FEYS-NÉLIS, *Cartulaires de Saint-Martin*, II, nr 313, blz. 225: *jacentis juxta locum qui dicitur Mariscus*. Alg. Rijksarchief Brussel, Rekenkamer, nr 38681 (a° 1457): *van eenre ryole commende uter Ypre toter Mersch*.

de « *ruele dele mote* » waren gelegen ¹⁷, en de naam van de Boterstraat, die doorheen « de meersch » loopt, deels binnen het eiland, deels ten W. daarvan ¹⁸. Met het gebied van het burggrafelijk leen dat hier gelegen was, de heerlijkheid van Aartrijke, ook « *heerscript in de Meersch* » of « *feodum de Prato* » genoemd ¹⁹, heeft men de grafelijke *turris* vereenzelvigd ²⁰. Deze infeodatie zou dan echter een jongere toestand moeten zijn, vermits de grafelijke burcht, de *turris* zelf, in de regel nooit in leen werd gegeven; enkel de *custodia* erover werd afgestaan ²¹. In ieder geval, een ligging van de grafelijke *turris* te Ieper in de N.O. hoek van het *castrum*-eiland zou overeenstemmen met hetgeen men weet over de topografie der Vlaamse *castella*. De *turris* was er immers in de regel gebouwd ofwel in een hoek, tegen één zijde van de omwalling, ofwel op een zekere afstand van de algemene omwalling ²². Al kan de grafelijke *turris*, zwaartepunt van het *castrum*, noch de grafelijke spijker, die waarschijnlijk ook op het eiland was gelegen ²³, niet nauwkeurig en met zekerheid gesitueerd worden — uit de bijeengebrachte gegevens blijkt o.i. dat er aanduidingen zijn die toelaten het Ieperse *castrum*, als geheel beschouwd, met het eiland tussen de twee armen van de Ieperleet te identificeren. Behalve de aanwezigheid van een boomgaard op dit eiland ²⁴, een element dat ook binnen het Rijselse en het Brugse *castrum* voorkomt ²⁵, wijzen daarop nog een aantal gegevens van algemeen-topo-

(17) HOSDEY, Plan van Ieper 1564, nrs 58-59. Archief C.O.O. Ieper, Rekening van het Gasthuis van de H. Geest (a° 1590), f. 11v°: *Cortemeersch noort an de Meerschbrigghe*.

(18) FEYS-NÉLIS, Cartulaires de Saint-Martin, II, nr 97, blz. 69: *jacensem in Boterstrata, inter duos pontes* (a° 1220). S. Kerstinen Yper, f. 1r°: *wp tende vander mersch an de oostzide an de bueterstrate* (ca 1300). Volgens VERFALLIE, Schets ener Toponymie van Ieper, zou de naam Boterstraat ontstaan zijn als de naam van een weg die door een met boterrete belast stuk grond liep, een weide dus, nl. *de Meersch*. Dit vb. zou in Westvlaanderen niet alleenstaand zijn.

(19) DES MAREZ, Propriété foncière, blz. 203 n. 2. Juiste ligging: HOSDEY, Plan van Ieper 1564, nr XXXIV.

(20) GANSHOF, Stadsontwikkeling, historische plattegrond nr. 17.

(21) Deze bewering ontlenen we, door bemiddeling van Prof. Dhondt, aan de onuitgegeven dissertatie van Dr. L. Voet over het Domein der Graven van Vlaanderen.

(22) Zie voorg. nota.

(23) KOCH, Rechterlijke organisatie, blz. 96. We hebben slechts één plaatsaanduidende tekst betr. de grafelijke spijker te Ieper gevonden: Archief C.O.O. Ieper, Renteboek St Jansgasthuis a° 1558, f. 34 v°: *streckende westwaert toten spijkere van Ypre*.

(24) Gelegen naast *sBurggavenwalle*: Stadsarchief Ieper, H. Geest, 1e schuif (verloren): *gisant derriere les maisons entre les deux Ypres el Bomgart* (1286). Vgl. DE FLOU, Topon. Woordenboek, II, col. 340. Kon. Bibl. Brussel, Fonds Merghelynck, Hs. 138bis, Cartularium Armentafel St Jacobs (XVe eeuw): *bachten Vleeschhuuse inden boomgaard*.

(25) In het Brugse *castrum* werd een *terra cum viridario* in leen van de graaf gehouden totdat Filips van de Elzas er St Donaas mede begiftigde (1165): uitg. GILLIODTS-VAN SEVEREN, Coutume de la prévôté de Bruges, II, blz. 23. In het *castrum* van Rijsel werd de tuin, aangelegd door het St Pieterskapittel, door Fil. van den Elzas ca 1185 in beslag genomen om er keukens aan te leggen: uitg. E. HAUTCŒUR, Cartulaire de Saint-Pierre de Lille, nr XXXVII.

grafische aard, die verder zullen ontwikkeld worden²⁶. Zelfs wanneer men de traditionele identificatie van het *castrum* met het eiland in de Ieperleet slechts als werkhypothese aanvaardt, zoals wij het in het verder verloop van dit exposé zullen doen, dan blijkt de topografische ontwikkeling van Ieper te beantwoorden aan het algemene beeld dat men van de stadsontwikkeling in Vlaanderen in de Xe-XIe-XIIe eeuw heeft verkregen.

Onmiddellijk naast het *castrum*-eiland, aan de O. oever van de O. arm van de Ieperleet, ligt de Sint-Maartenskerk. Zij ligt ook aan het *forum*, de markt waarover in 1127 Galbert van Brugge spreekt, meer bepaald aan de N. zijde ervan²⁷. Over deze markt loopt bovendien de economisch belangrijke weg Brugge-Torhout-Mesen-Rijsel, welke ten laatste in 1127 bestond²⁸. Ze verenigt er zich met de wegen komend uit het N. van Diksmuide en uit het W. van Poperinge, waarvan de ouderdom echter niet kan bepaald worden. In een zeer kleine straal zijn hier dus op het eerste zicht alle elementen verenigd die voor een stadsvorming in onze gewesten bijna klassiek mogen heten: *castellum*, *forum*, kerk, rivier en landweg. Het lijkt voor de hand te liggen hier de — al of niet opzettelijke — oorsprong van Ieper als stad te zoeken. Het punt dankt zijn belang ongetwijfeld aan de omstandigheid dat in de XIe en in het begin van de XIIe eeuw op die plaats de landweg Brugge-Torhout-Ieper-Mesen-Rijsel het dichtst de rechtstreekse waterweg naar de zee, de Ieperleet, naderde, welke uitmondde in de golf van Lo. Zowel de waterweg als de landweg hebben in de XIe eeuw een overwegend economisch belang gekregen²⁹, hetgeen zeer in het algemeen het ontstaan van de stad Ieper uitlegt.

Is de stad Ieper als zodanig dus een nieuw verschijnsel in de XIe eeuw, meer bepaald het *forum* en de jaarmarkt die er ten laatste in het

(26) O.m. de ligging van het *castrum* naast het *forum* en aan de samenloop van land- en rivierweg (*Zuudstraat*).

(27) DHONDT, Développement urbain, blz. 148 n. 117. De plaatsen waar Galbert over het Ieperse *forum* spreekt zijn de volgende: uitg. H. PIRENNE, *Histoire du meurtre de Charles le Bon*, blz. 28 (§16), blz. 35 (§20), blz. 43 (§25).

(28) Het bestaan van een weg Brugge-Torhout-Ieper in 1127 blijkt uit verschillende passages van het verhaal van Galbert van Brugge, o.m. (uitg. PIRENNE) blz. 122, 142. Vgl. DHONDT, Développement urbain, blz. 147. Het bestaan van de weg Ieper-Mesen wordt bewezen door een passage uit Walter van Terwaan, *Vita Karoli comitis Flandriae*, uitg. R. KOEPKE, M.G.H., SS., XII, blz. 559. Vgl. DHONDT, art. cit. blz. 149 n. 122.

(29) Voor de landweg: DHONDT, Développement urbain, blz. 145. Betr. de rivierweg: vgl. de uitbreiding van de golf van Lo in de Xe-XIe eeuw, hetgeen de bevaarbaarheid en het nut van de Ieperleet als rechtstreekse verbinding met de zee voor gevolg moet hebben gehad (R. MARÉCHAL, *Ontstaan en morphologie van de Golf van Lo*, *Natuurwetensch. Tijdschr.*, XXXV (1953), blz. 159-166). Nog in 1127 wordt van Ieperse zeevissers door Galbert van Brugge gewag gemaakt: uitg. PIRENNE, blz. 93: *qui pro piscibus emendis in foro convenerant*. Vgl. ook Walter van Terwaan, *Vita Karoli*, M.G.H., SS., XII, blz. 554, § 38: *marinorum piscium qui illis in partibus admodum grandes capiuntur*. Op het groeiend economisch belang van Ieper in de XIe eeuw wijst ook de openning aldaar, rond hetzelfde tijdstip als te Rijsel (1066), van een muntatelier: A. ENGEL-R. SERRURE, *Traité de numismatique du moyen âge*, II, blz. 505.

begin van de XIIe eeuw gehouden werd³⁰, dan moet de vraag gesteld worden of de overige elementen in het primitieve stadsbeeld en in de stadsvorming eveneens nieuw zijn. We geloven bevestigend te mogen antwoorden voor de rivier- en de landweg, in ieder geval wat hun economische betekenis betreft, die voor de vorming van de stad alléén in aanmerking komt³¹. Enkel het *castellum* kan volgens Prof. Dhondt ouder zijn dan het midden van de XIe eeuw³², doch zijn oprichting staat eerder in verband met de bestuurlijke reorganisatie van het graafschap tijdens de regering van Boudewijn V. De belangrijkste vraag blijft dus, en Prof. Dhondt heeft dit zeer goed aangevoeld daar het de voornaamste schakel in zijn redenering uitmaakt, of de Sint-Maartenskerk in de tweede helft van de XIe eeuw een recente en (door de graaf) gewilde stichting is. Het bevestigend antwoord door Prof. Dhondt hierop gegeven³³, staan een aantal bezwaren en problemen in de weg, waaraan hij een o.i. niet geheel bevredigende oplossing heeft gegeven.

Afgezien van het bezwaar dat St Maarten doorgaans een zeer oud vokabel is, vaak gedragen door de hoofdkerk van een *fiscus* — bezwaar dat door het ogenschijnlijk *fiscus*-karakter van de *villa Yprensis* wordt opgeworpen³⁴ — is er het probleem van de Sint-Pieterskerk te Ieper, waarover sedert meer dan een halve eeuw tal van historici gestruikelend zijn. Inderdaad, wanneer in 1102 voor het eerst de Sint-Maartenskerk uitdrukkelijk bij haar naam wordt genoemd, is er in hetzelfde document sprake van de *ecclesia sancti Petri* die tot haar afhankelijkheden wordt gerekend³⁵. Zonder acht te slaan op de legenden van laatmiddeleeuwse en moderne kroniekschrijvers die de stichting van deze kerk en zelfs van een Sint-Pieterskapittel omstreeks 1073 toeschrijven aan Robrecht de Fries³⁶, moeten we niettemin de vraag stellen of Sint-Pieters een (nieuwe) parochiale kerk was, als zodanig op normale wijze ondergeschikt aan Sint-Maartens en getuigend van een aangroei der Ieperse agglomeratie in zuidelijke richting³⁷, dan wel of Sint-Pieters een oude landelijke kerk was, meer bepaald de oorspronkelijke kerk van de *villa Yprensis*, ondergeschikt gemaakt aan de Sint-Maartenskerk door de graaf, op het ogenblik dat hij Sint-Maartens als kapittelkerk stichtte in de omgeving en ten behoeve van zijn *castellum* en van de nieuwe stad aan de voet daarvan. De tweede stelling werd aangenomen door Prof. Dhondt en Dr Demey. Ze steunt hoofdzakelijk, zonet uitsluitend, op de vroege topografie van Ieper. Volgens beide historici is de Sint-Pieterskerk té

(30) DHONDT, Développement urbain, blz. 145.

(31) De O. arm van de Ieperleet te Ieper schijnt een kunstmatig gegraven gracht te zijn: zie verder, blz. 10.

(32) DHONDT, Développement urbain, blz. 149.

(33) art. cit., blz. 149.

(34) KOCH, Rechterlijke organisatie, blz. 99 n. 39.

(35) Oorkonde van de bisschop Jan van Terwaan, 1 okt. 1102, uitg. FEYS-NÉLIS *Cartulaires de Saint-Martin*, II, nr 1: *Prefatam ergo beati Martini ecclesiam eidem regendam tradidi, quam cum ecclesia beati Petri ceterisque suis appendiciis.*

(36) Vgl. H. HOSDEY, De Legende van Sint-Maartenkerke te Yper, *Ann. Comité flamand de France*, XVII (1888), blz. 313-333.

(37) Veronderstelling geopperd door KOCH, Rechterl. organisatie, blz. 99 n. 39.

ver verwijderd van het centrum van de nieuwe stad, aangeduid door de ligging van het *forum*, en is ze bijna té zeer buiten de primitieve agglomeratie gelegen, opdat ze als (nieuwe) stadskerk beschouwd zou kunnen worden. De Ieperse agglomeratie zou zich, volgens deze auteurs, pas veel later in de richting van de Sint-Pieterskerk ontwikkeld hebben. Dit argument denken we op goede gronden te kunnen ontzenuwen.

Vanaf het *forum*, parallel met de Ieperleet, loopt in zuidelijke richting, langsheen de Sint-Pieterskerk, de *Zuudstrate*, d.i. de economisch belangrijke verkeersweg naar Rijsel. We stellen vast dat verschillende Ieperse handelaars zich in de Zuidstraat gevestigd hadden en vooral: dat ze achteraan hun woningen, uitgevend op de Ieperleet die verder zuidwaarts nog bevaarbaar was vermits er dicht bij het *Zaalhof* een *overdraghe* bestond³⁸, over stapelplaatsen (hallen) beschikten, waar de schepen die vanuit het N. de Ieperleet kwamen opgevaren hun waren losten³⁹. Hier in de Zuidstraat lag het belangrijke knooppunt van de rivier- en de landweg, waaraan de stad Ieper haar vroegste economisch belang heeft te danken. Men beschikte hier — steeds in de schaduw van het grafelijk *castellum* op het eiland in de Ieperleet, dat zich een eind zuidwaarts parallel met de Zuidstraat uitstrekke⁴⁰ — over een zeer lange aanlegkade, langer dan de smalste zijde van het *forum*, bovendien over heel haar lengte grenzend aan de landweg. Het grote belang van de *Zuudstrate* als oudste straat van Ieper wordt nog onderlijnd door de talrijke « stenen » die het Ieperse patriciaat er gebouwd had⁴¹ en door de renten die belangrijke Ieperse familie's er hieven⁴². Het argument

(38) Alg. Rijksarchief Brussel, Rekenkamer nr. 38.639, Stadsrekening Ieper 1410, f.37^v: *ten overdraghe bi den Predecaers*. De Predikheren hadden hun klooster gebouwd recht tegenover het Zaalhof (CORNILLIE, Ieper door de eeuwen heen, blz. 181-182). Betr. de *overdraghe*: H. PIRENNE, Les « *Overdraghes* » et les « *Portes d'eau* » en Flandre au XIIIe siècle (Essays in Medieval History presented to T.F. Tout, Manchester, 1925. Herdrukt in H. PIRENNE, Histoire économique de l'Occident médiéval, 1951, blz. 542-550).

(39) FEYS-NÉLIS, Cartulaires de St Martin, II, nr 313, blz. 224 (a^o 1281): *in loco qui dicitur Boemgaert, sub duabus ballis existentibus inter locum qui dicitur Clais Herbrecht Boemgard et Ypram, et etiam in medietate fundi jacentis juxta illas ballas contigue*. Volgens CORNILLIE, Ieper door de eeuwen heen, blz. 166-167, bevond zich op de westelijke oever van de Ieperleet, ten O. van de Boomgaardstraat, een aanlegplaats voor schuiten, waarvan het bestaan, door de vernietiging van de overvelving van de Ieperleet aldaar tijdens de 1e wereldoorlog, kon vastgesteld worden.

(40) Vgl. hoger blz. 3 betr. de ligging van *sBurchgravenwalle*.

(41) Archief C.O.O.Ieper, Renteboek St Jansgasthuis a^o 1452, f. 16 r°: het huis « *den Grauen Steen* » in de Zuidstraat. Ibidem, Rekening St Kathelijnegodshuis, a^o 1537/38: *in de Zuudstraete naest de huuse ghenaeemt Steenkin*. FEYS-NÉLIS, Cart. St Martin, II, nr 359 (a^o 1297): *en le maisure et el pourpris de le maison qui jadis fu mon seigneur Henri de Thoroud chevalier, à il soloit manoir, parriere en une porte en le Zuudstrate vers le west... et ès maisures dune maison de pierre et de quatorze cambres, seant en le ruele Zekelbec vers le nord, entre le maisure vude qui fu jadis Pieron de Loo et l'Ypre*. Het Zekelbecstraatje was een zijstraat aan de westzijde van de Zuidstraat: CORNILLIE, Ieper door de eeuwen heen, blz. 73.

(42) Vgl. DES MAREZ-DE SAGHER, Comptes de la ville d'Ypres, II, blz. 623 (*Dit es ser Jhans van Lo rente...: blz. 624-625*).

van Prof. Dhondt dat de talrijke geestelijke stichtingen die eerst in de XIIIe eeuw in de omgeving van de Zuidstraat werden opgericht, bewijzen dat deze omgeving tot dan toe nog niet bewoond was⁴³, kan bovendien omgekeerd worden. Het blijkt dat in de XIIIe eeuw precies sommige vroegere patriciërswohnungen in godshuizen werden omgevormd⁴⁴. Anderzijds heeft Dr Demey opgemerkt dat in de omgeving van de Sint-Pieterskerk en niet ver van de vroegste stadsomwalling welke uit het eerste kwart van de XIIe eeuw dagtekent⁴⁵, allerlei kleine kromme straatjes zijn gelegen, sommige geheten naar de handarbeiders (wevers, volders) die er woonden⁴⁶. Wijst deze localisatie, in tegenstelling met de conclusies die Dr Demey er uit trekt, eveneens niet op de hoge ouderdom van de zuidelijke stadswijk als economisch centrum van de nieuwe stad? Is er iets natuurlijker dan de vestiging van wevers en volders aan de rand van de oudste agglomeratie, langsheen het voor hun beroep onontbeerlijke water, dicht bij hun werkgevers, die niet alleen kooplieden maar ook ondernemers waren? Zien we aldus niet de twee belangrijkste bevolkingsgroepen van de oudste stad gevestigd langsheen de dubbele verkeersader die aan Ieper het aanschijn gaf?

Dit alles pleit wel zeer voor de veronderstelling dat, vooraleer tussen 1102 en 1138, het jaar waarin de Sint-Jacobskerk ten Z.O. van de markt voor het eerst wordt vermeld⁴⁷, de stad zich parallel met haar tweede economische element, de markt, in oostelijke richting uitbreidde, zij reeds in zuidelijke richting een uitbreiding had doorgemaakt waarvan het verschijnen van de Sint-Pieterskerk in 1102 de belichaming en mischien zelfs de voltooiing betekende⁴⁸.

Er is een argument van kerkhistorische aard dat deze conclusie bevestigd. In een tekst die we straks nog zullen gebruiken⁴⁹, dagtekenend van vóór 11 januari 1101, d.i. van vóór de oorkonde van bisschop Jan van 1102 waarover we reeds spraken en waarin de Sint-Pieterskerk als afhankelijkheid van Sint-Maartens wordt genoemd, wordt de Sint-Maar-

(43) DHONDT, Développement urbain, blz. 148 n. 118.

(44) Vgl. de oprichting van het hospitaal van Lambert Voet, door Voet's weduwe Margareta Medem, kort vóór 1230 (HOSDEY, Plan van Ieper 1564, nr XXII). FEYS-NÉLIS, Cart. St Martin, II, nr 115, blz. 78 (a^o 1230): *Cum Margareta, relicta Lamberti Pedis, de domo sua, Domino inspirante, hospitale fecerit infirmorum*. Dit hospitaal was gelegen in de Zuidstraat, ter hoogte van de St Pieterskerk. De families Voet en Medem behoorden tot de belangrijkste patriciërsfamilies van Ieper.

(45) DES MAREZ, Propriété foncière, blz. 205-206.

(46) DEMEY, Hoe oud is de stad Ieper? Deze opmerking werd reeds gemaakt door HOSDEY: vgl. FEYS-NÉLIS, Cart. St Martin, IV, Additions, blz. 1095. Vgl. HOSDEY, Plan van Ieper 1564, nrs 21, 22, 22", 22'''.

(47) FEYS-NÉLIS, Cart. St Martin, II, nr 13, blz. 11: *omnes parochias Ypreses, altaria beati Martini et sancti Petri et sancti Jacobi*.

(48) Misschien heeft de omstandigheid dat in de St Pieterswijk geen grafelijke lenen voorkomen ook enig belang als aanduiding voor de hoge ouderdom van deze wijk, waar de patriciërs zeer vroeg eigenaar van de grond zijn geworden. Vgl. L. VAN HOLLEBEKE, Un rôle des feudataires du comte de Flandre dans la châtellenie d'Ypres (fin XIVE s.), *Annales de la Soc. d'Emulation de Bruges* XIX (1867), blz. 261 vlg.

(49) MIGNE, Patrologia latina, CLXII, col. 672. Zie verder blz. 12.

tenskerk weergegeven met de uitdrukking *altare Iprensse*. Deze wending alleen zou er reeds op wijzen dat Sint-Maartens op dat ogenblik als de kerk van Ieper werd beschouwd. Het complement van dit *altare*⁵⁰, het *bodium de Hipris*, verschijnt in 1089 in het bezit van het Brugse Sint-Donaaskapittel⁵¹. Latere teksten bewijzen dat aan Sint-Donaas de $\frac{2}{3}$ van de tienden (= *bodium*) toekwamen in alle Ieperse parochies⁵². Hieruit mag afgeleid worden dat reeds vóór 1089 Sint-Maartens de (enige) parochiale kerk van Ieper was, waarvan en Sint-Pieters en alle jongere kerken zoals Sint-Jacobs e.a. slechts dochterkerken zijn, wier parochiaal ressort uit dat van Sint-Maartens werd afgescheiden.

Hiermede komen we tot het probleem van de oorsprong van de Sint-Maartenskerk. Haar recente oorsprong, nl. haar stichting door de graaf omstreeks het midden van de XIe eeuw, wordt door Prof. Dhondt afgeleid, behalve uit de analogie met de stichting van kapittelkerken door de graaf te Rijsel, Mesen, Aire, Torhout, Kassel en Brugge, en behalve uit de verhouding tussen Sint-Maartens en Sint-Pieters — een argument dat we hierboven grotendeels weerlegd hebben — uit haar ligging t.o.v. *castellum* en *forum*.

Laten we om te beginnen onze aandacht besteden aan het laatste, het topografische argument. Reeds Dr Koch stelde bij zijn kritiek op de zienswijze van Prof. Dhondt de vraag waarom de Sint-Maartenskerk, indien zij een grafelijke stichting is uit de tijd van de oprichting van het *castellum* te Ieper, niet werd gebouwd, zoals dit overal elders geschiedde, binnen het *castrum*, d.i. binnen het eiland gevormd door twee armen van de Ieperleet⁵³. De verklaring van Prof. Dhondt dat er op dit eiland waarschijnlijk niet voldoende plaats was⁵⁴ kan o.i. moeilijk volgehouden worden, indien men ernstig de uitgestrektheid van dit eiland in beschouwing neemt. Een benaderende berekening op basis van het plan van Ieper van 1564 toont aan dat het een oppervlakte had van ongeveer 2 ha 11 a. Het Brugse *castrum* had slechts een oppervlakte van 1 ha 50 a⁵⁵ en bood plaats ook aan de Sint-Donaaskerk en de kapittelgebouwen! De voor de hand liggende reden waarom de Sint-Maartenskerk niet op het *castrum*-eiland werd gebouwd is dat haar oprichting niet gelijktijdig geschied is met de inrichting van dit *castrum*, m.a.w. dat ze ouder was dan het midden van de XIe eeuw, tijdstip waarop het be-

(50) Over *bodium* en *altare*: L. VOET, *Bodium-Redecima*, *Archivum Latinitatis Medii Aevi* (Bulletin du Cange) XX (1950), blz. 207-244.

(51) Oorkonde van 31 okt. 1089, uitg. M. GYJSSELING - A.C.F. KOCH, *Diplomata belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, nr 170, blz. 297.

(52) Vgl. de twist tussen St Maartens en St Donaas over de tienden « *super decimis... pro duabus partibus, infra limites nostre parochialis Yprensis ecclesie, seu nostrarum parochialium ecclesiarum Yprensiarum futurarum etiam* » (uitg. FEYS-NÉLIS, Cart. St Martin, II, nr 276, a^o 1276). St Maartens, als proosdij van reguliere kanunniken, strekte haar parochiale rechten uit over bijna alle kerken en kapellen te Ieper en onmiddellijke omgeving. Vgl. FEYS-NÉLIS, Cart. St Martin, II, nr 62 (a^o 1205). Zie KOCH, Rechterlijke organisatie, blz. 95 n. 4.

(53) KOCH, Rechterlijke organisatie, blz. 99 n. 39 (op blz. 100).

(54) DHONDT, Développement urbain, blz. 148.

(55) Zie de cijfers voor de verschillende *castra* bij GANSHOF, Stadsontwikkeling, blz. 19 en n. 31.

staan van het Ieperse *castellum* voor waarschijnlijk mag gehouden worden. Daarmede is echter nog niet verklaard waarom de Sint-Maartenskerk toch in de onmiddellijke nabijheid van het *castrum*, aan de overkant van de Ieperleet is gelegen. Hiervoor moeten we beroep doen op een aantal gegevens door Dr Koch in het licht gesteld. Daaruit blijkt dat de *villa Yprensis* oorspronkelijk, d.i. in de Xe en in het begin van de XIe eeuw, zeer waarschijnlijk een belangrijke of minstens een uitgestrekte grafelijke *villa* is geweest, misschien zelfs het centrum van een oud kroondomein, een Karolingische *fiscus*⁵⁶. We willen niet zozeer steunen op het argument dat hieruit te halen is t.a.v. de ouderdom van de Sint-Maartenskerk, al is Sint-Maarten in Vlaanderen zoniet in de regel dan toch zeer dikwijls de patroon van oude Karolingische *fiscuskerken*⁵⁷. Veeleer wensen we de vraag te stellen naar de mogelijke topografische structuur van deze *villa*. Het lijkt ons niet uitgesloten dat het uitbatingscentrum van deze *villa* gelegen was op de plaats waar omstreeks het midden van de XIe eeuw het Ieperse *castrum* werd ingericht⁵⁸. Onmiddellijk ten O. van de stadswallen strekte zich nog in de XIIIe eeuw het *hoveland* uit⁵⁹, precies ter hoogte van het *forum* en van de plaats waar wij het vroegere uitbatingscentrum van de *villa* veronderstellen. *Hoveland* is een toponiem dat ongetwijfeld herinnert aan een grote openliggende, rechtstreeks uitgebate *cultura* of hofkouter, die bij grote domeinen steeds in de onmiddellijke omgeving van het uitbatingscentrum was gelegen⁶⁰. Het zou met de structuur van een grote *villa* overeenstemmen indien het *hoveland* te Ieper, in de XIIIe eeuw herleid tot een uitgestrektheid lands aan de oostzijde van de stad, zich oorspronkelijk verder naar het Westen, tot aan het latere *castrum* had uitgestrekt, en meer bepaald de grote open oppervlakte had omvat die er later als *forum* door de graaf uit werd geëximeerd⁶¹.

In het kader van een dergelijke veronderstelling komt dan enkel het bestaan van de Ieperleet tussen het hofland en de kerk enerzijds en het uitbatingscentrum anderzijds enigszins vreemd voor. Dit bezwaar wordt opgeheven indien men weet dat deze oostelijke arm van de Ieperleet zeer waarschijnlijk een door mensenheden gegraven waterloop is. In de eerste plaats wijst de toponymie een dergelijke verklaring uit. De westelijke arm van de Ieperleet werd « *le Viese Ypre* » genoemd, de oostelijke arm daarentegen « *Scipleet* », later eenvoudig « *Leet* »⁶². De twee laatstgenoemde toponiemen wijzen op de kunstmatige oorsprong van

(56) KOCH, Rechterlijke organisatie, blz. 95-96, 99 en n. 39.

(57) Vgl. ons werk: De St Baafsabdij te Gent en haar Grondbezit, eerst-daags verschijnend in de reeks Verhandelingen der Kon. Vl. Academie voor Wetenschappen. Zie ook: J. DHONDT, Het ontstaan van het vorstendom Vlaanderen, *Belg. Tijdschrift vr Phil. en Gesch.*, XX (1941), blz. 550 n. 4.

(58) Aan de Z. punt van het *castrum*-eiland bevond zich een watermolen: HOSDEY, Plan van Ieper, nr 2'.

(59) DES MAREZ, Propriété foncière, blz. 209, 214.

(60) Zie ons werk hierboven geciteerd in nota 57.

(61) Het *forum* en de grond die er ten O. aan paalde was eigendom van de graaf: FEYS-NÉLIS, Cart. St Martin, II, nrs 40 en 41 (a^o 1187).

(62) HOSDEY, Plan van Ieper 1564, nrs. 2, 3, 3'. Zie ook hoger op blz. 3 n. 15.

deze oostelijke arm ⁶³, terwijl de naam *Viese Ypre* eraan herinnert dat de westelijke arm de oorspronkelijke natuurlijke loop van de Ieperleet was. Bestudeert men trouwens de kaart, dan stelt men inderdaad vast dat de westelijke arm van de Ieperleet aan de zuidelijke punt van het latere eiland eerst een scherpe bocht naar links beschrijft, dan naar rechts, iets verder opnieuw twee bochten maakt en aan de noordelijke punt van het eiland nog eens. De oostelijke arm daarentegen loopt recht in noordelijke richting. Over het tijdstip waarop deze oostelijke arm werd gegraven zijn we niet ingelicht. We denken ons echter niet te vergissen wanneer we veronderstellen dat dit geschiedde in de XIe eeuw, in samenhang met twee belangrijke feiten die zich in de loop van die eeuw hebben voorgedaan: de inrichting van een *castrum*, dat dank zij het graven van die oostelijke arm langs alle zijden door water omringd was, en het toenemend belang van de scheepvaart naar de groeiende stad aan de voet van het *castrum*, ten behoeve waarvan de oostelijke beschermingsgracht van het *castrum* bevaarbaar zou gemaakt zijn. Hierdoor wordt uiteindelijk ook de ligging van de primitieve kerk van de *villa Yprens*, vlak naast het vroegere uitbatingscentrum van de *villa* doch *buiten* het eiland dat door de omvorming van dit uitbatingscentrum tot *castrum* tot stand kwam, beter verklaard.

Al deze gegevens wijzen naar een hogere ouderdom van de Sint-Maartenskerk te Ieper. Zij maken het zelfs onwaarschijnlijk dat deze kerk door de graaf als *castrale* kerk omstreeks het midden van de XIe eeuw zou gesticht zijn. Gegevens van een andere orde leiden trouwens tot het besluit dat de Sint-Maartenskerk zeer waarschijnlijk een oudere *villa*-kerk was, die in de loop van de tweede helft van de XIe eeuw, niet noodzakelijk door tussenkomst van de graaf, een kapittel van kanniken verwierf.

Het eerste document waarin uitdrukkelijk en met name van de Sint-Maartenskerk te Ieper wordt gesproken, is een oorkonde van 1 oktober 1102 ⁶⁴. Ze gaat uit van de bekende bisschop van Terwaan, Jan van Waasten (1099-1130), die een zeer grote rol gespeeld heeft in de verspreiding van de Gregoriaanse hervorming in Vlaanderen en onmiddellijk na zijn aanstelling een felle strijd aanbond tegen de plaag van de simonie ⁶⁵. Bisschop Jan verklaart in de genoemde oorkonde dat hij « *quosdam clericos seculariter viventes* » uit de Sint-Maartenskerk, die aan de bisschop van Terwaan toebehoorde (*de ecclesia mea*), had verwijderd, nadat zij, in een vonnis geveld op bevel van paus Paschalis II, veroordeeld waren omdat zij de kerk van Sint-Maarten « *symoniace* » hadden verkregen. Walter van Terwaan, in zijn *Vita Johannis episcopi Teruannensis*, bevestigt deze gebeurtenis doch deelt geen verdere bijzonderheden mede, daar hij blijkbaar slechts de genoemde oorkonde

(63) M. GIJSSELING, *Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen*, blz. 58, nr 246.

(64) uitg. FEYS-NÉLIS, *Cart. St Martin*, II, nr 1.

(65) H. VAN WERVEKE, *Het Bisdom Terwaan*, blz. 56-60. E. DE MOREAU, *Histoire de l'église en Belgique*, II², blz. 110-114.

parafraseert ⁶⁶. We bezitten daarentegen wel twee brieven van Lambert, bisschop van Atrecht, waaruit met meer nauwkeurigheid blijkt welke feiten tot de maatregel van bisschop Jan hebben geleid. Een eerste brief, dagtekenend van vóór 11 januari 1101 is gericht aan « *Balduino clerico Iprensi, a sede apostolica nuper regresso, et omnibus consodalibus suis, super Morinensi episcopo de aliari Iprensi causam habentibus* » ⁶⁷. Op bevel van de paus maant bisschop Lambert hen aan op 11 januari 1101 vóór hem te Atrecht te verschijnen, opdat daar hun betwisting met de bisschop van Terwaan betreffende het Ieperse *altare* op kanonieke wijze beslecht zou kunnen worden.

In een tweede brief, dagtekenend van 1101, nà 11 januari, brengt bisschop Lambert aan Paus Paschalis II verslag uit over de wijze waarop het geschil tussen de bisschop van Terwaan en de « *clerici Iprenses* » werd beslecht ⁶⁸. De bisschop had er verklaard in staat te zijn te bewijzen dat de Ieperse *clerici* « *ecclesiam Iprensim simoniace adeptos fuisse* », dat zij deze kerk nl. nà het concilie van Nîmes (1096) van zijn voorganger, bisschop Gerard, hadden verkregen, d.i. op een ogenblik dat bisschop Gerard, hoewel nog niet afgezet, reeds in zijn bisschoppelijke functies door paus Urbanus II was geschorst ⁶⁹. De Ieperse *clerici* hadden dit argument betwist en om uitstel verzocht daar één hunner, ziek zijnde, niet aanwezig was. Toen ze geen voldoening kregen hadden ze verklaard het gehele rechtscollege waarvoor ze verschenen, van kwaad opzet te verdenken en hadden ze het inzicht te kennen gegeven opnieuw bij de paus om gehoor te verzoeken ⁷⁰. Daarop besliste het rechtscollege dat bisschop Jan zijn zaak gewonnen had en dat de Ieperse *clerici*, onder bedreiging in de ban te worden geslagen, voortaan aan de bisschop van Terwaan recht betreffende de Ieperse kerk moesten laten wedervaren ⁷¹.

(66) M.G.H., SS., XV², blz. 1145.

(67) MIGNE, Patrologia latina, CLXII, col. 672.

(68) BOUQUET, R.H.F., XV, blz. 193 : « *Causam Morinensis episcopi et Iprensium clericorum, sicuti Paternitas vestra nobis injunxit, hoc modo definivimus...* »

(69) Over het Concilie van Nîmes (1096) : J. VON HEFELE, Conciliengeschichte, V, blz. 243-248. Betr. de verkiezing, het episcopaat en de simonistische handelingen van bisschop Gerard, waarover het zeer moeilijk is een juist en ondubbelzinnig oordeel te vellen, zie VAN WERVEKE, Het Bisdóm Terwaan, blz. 47-48 en 55 n. 3 ; DE MOREAU, Histoire de l'église en Belgique, II², blz. 70-71 ; HUYGHEBAERT, Un légat de Grégoire VII en France : Warmond de Vienne, *Revue d'Histoire ecclésiastique*, XL (1944-45), blz. 197 n. 2 ; HUYGHEBAERT, Les origines de de l'abbaye de Saint-Jean-au-Mont, *Bull. Soc. des Antiquaires de la Morinie*, XVIII (1956), blz. 467. Vgl. het schrijven van bisschop Lambert van Atrecht aan paus Urbanus II ten voordele van bisschop Gerard (a^o 1097) : BOUQUET, R.H.F., XV, blz. 185 : « *Nos vero quid de causa ejus post Nemausense concilium definitiis ignorantes, sicut tunc, ita et adhuc, ut ei secundum Deum facialis misericordiam, Sanctitatem vestram, ab eo rogati, exoramus* ».

(70) Waarschijnlijk was Balduinus *clericus*, aan wie bisschop Lambert zijn hoger besproken brief richtte op het ogenblik dat deze Balduinus « *nuper regressus a sede apostolica* » was, bij de paus reeds een eerste maal betreffende dezelfde zaak tussengekomen.

(71) « *Quapropter fratres nostri judicaverunt episcopum Morinensem causam suam obtinuisse et eos debere vinculo anathematis obligari, si a die illa et deinceps episcopo de ecclesia illa injuriam fecerint* ».

Lambert van Atrecht besluit zijn brief met het verzoek aan deze beslissing de pauselijke goedkeuring te verlenen.

Uit deze brieven kunnen enkele zeer belangrijke gegevens worden afgeleid. In de eerste plaats blijkt hieruit dat er in de Sint-Maartenskerk te Ieper — het is immers door een vergelijking met de gebeurtenissen verhaald in de oorkonde van 1102, duidelijk, dat wel deze kerk te Ieper wordt bedoeld met *altare Iprende* en *ecclesia Iprensis* — reeds vóór 1101 en ten minste sedert 1096/99⁷², een gemeenschap van kanunniken bestond⁷³. Niet alleen is de uitdrukking « *clerici seculariter viventes* » in de oorkonde van 1102 de manier bij uitstek waarop in die tijd seculiere kanunniken worden aangeduid⁷⁴, uit de brieven van Lambert van Atrecht blijkt bovendien dat deze kanunniken een gemeenschap vormden met aan het hoofd een *clericus*, in 1101 *Balduinus* geheten⁷⁵, die Lambert van Atrecht wel opzettelijk vermijdt aan te spreken met de titel « proost ». Tenslotte wijst het feit dat deze « proost » *Balduinus* in 1100 door de paus was ontvangen⁷⁶, op de officiële erkenning van het bestaan van deze kanunnikengemeenschap.

Het is niet gemakkelijk nauwkeurig te definiëren waarover in feite het geschil handelt dat tussen bisschop Jan van Terwaan en de Ieperse kanunniken van Sint-Maartens hangende was. Uit de weinige ter beschikking staande gegevens menen we minstens te mogen afleiden dat bisschop Gerard tussen 1096 en 1099⁷⁷ aan de Ieperse kanunniken een voorrecht had verleend⁷⁸. Op de omstandigheden waarin dit geschiedde komen we zo dadelijk terug. De inhoud van dit voorrecht had betrekking op het *altare Iprende*⁷⁹, dat vóór zijn toekenning aan de kanun-

(72) 1096: concilie van Nîmes, schorsing van bisschop Gerard van Terwaan, *terminus a quo* voor de verlening van de kerk van Ieper door Gerard aan de Ieperse *clerici*. 1099: afzetting van bisschop Gerard.

(73) Hosdey heeft gedacht reeds een tekst van 1095 ontdekt te hebben waardoor het bestaan van het St Maartenskapittel werd bewezen: vgl. FEYS-NÉLIS, Cart. St Martin, IV, Additions, blz. 1095. Het betreft de aantekening « *Titulus sancti Martini Iprensis coenobii. Anima ejus* » etc. in een fragment van de dodenrol van abt Fulco van Corbie (Uitg. L. DELISLE, Rouleaux des morts du IXe au XVe siècle, blz. 143). Zich steunend op de sterfdatum van Fulco, 5 december 1095, dateerde Delisle deze dodenrol enigszins slordig: 1095. Het gedeelte van de rol waarin de vermelding van de Ieperse St Maartensproosdij voorkomt moet in ieder geval na 2 maart 1099 gedateerd worden. Aan de *titulus* van St Maartens gaat immers deze van de Gentse St Baafsabdij vooraf met o.m. de vermelding: « *Orate pro nostris domno Alardo abbate* ». Adelardus, abt van St Baafs, overleed pas op 2 maart 1099 (PH. GRIERSON, Les annales de Saint-Pierre de Gand et de Saint-Amand, blz. 96 n. 3).

(74) CH. DERÈNE, art. *Chanoines*, in: Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques, XII, col. 373.

(75) « *Balduino clerico Iprensi... et omnibus consodalibus suis* ».

(76) « *Balduino clerico Iprensi a sede apostolica nuper regresso* ».

(77) Betr. deze data, zie hierboven n. 72.

(78) BOUQUET, R.H.F., XV, blz. 193: « *eos ecclesiam Iprensis simoniace adeptos fuisse et post Nemausense concilium a domno Gerardo accepisse* ». FEYS-NÉLIS, Cart. St Martin, II, nr 1: « *de ecclesia mea... quam symoniace acquisierant* ».

(79) MIGNÉ, Patrologia latina, CLXII, col. 672: « *super Morinensi episcopo de altari Iprensi causam habentibus... ut ibi causa vestra, de praedicto videlicet altari...* ».

niken, aan de bisschop van Terwaan behoorde, aan wiens rechten hierop door de verlening van bisschop Gerard, aldus het standpunt van diens opvolger bisschop Jan, afbreuk was gedaan⁸⁰. In de teksten wordt bovendien letterlijk gezegd dat de Ieperse *clerici* dit *altare* van bisschop Gerard hadden « gekregen »⁸¹. Wat betekent dit? O.i. mag hier gedacht worden aan een soort « *libertas* » die het Ieperse *altare* tegenover de bisschop van Terwaan en ten behoeve van de Ieperse *clerici* zou hebben verkregen. De inhoud van een dergelijke « *libertas* » is moeilijk *a priori* te bepalen daar hij volgens de omstandigheden kon verschillen⁸². Soms hield de *libertas* financiële voordelen in voor degene die ze verkreeg⁸³, hetgeen te Ieper het geval kan geweest zijn. Soms verzekerde zij aan de verkrijger het rustige bezit van het *altare*, dat voortaan door de bisschop niet meer kon vervreemd worden, noch aan bijzondere taksen onderworpen, tenzij de betaling der synodale rechten⁸⁴. Ook een dergelijke inhoud is te Ieper absoluut niet uitgesloten. In ieder geval lijkt het ons waarschijnlijk dat we de tegemoetkoming van Gerard aan de Ieperse kanunniken wel als de verlening van de *libertas* van het *altare* mogen interpreteren. Bisschop Gerard verleende een dergelijke *libertas* in 1091 aan Eversham⁸⁵, waar bisschop Jan later eveneens hervormend optrad en in de modaliteiten volgens dewelke de *libertas* aan de kanunniken te Lo was toegekend vond bisschop Jan in 1100 een aanleiding om er de kanunniken te verdrijven⁸⁶. Deze gebeurtenissen vertonen inderdaad een zekere gelijkenis met hetgeen er te Ieper gebeurde.

Deze gelijkenis doet meteen de vraag rijzen in welke omstandigheden de rechtshandeling van bisschop Gerard ten voordele van de Ieperse *clerici* moet geplaatst worden. Stond de verlening van (de *libertas* van) het *altare* door bisschop Gerard in verband met de stichting van een kanunnikengemeenschap in de Sint-Maartenskerk, zoals dit te Eversham het geval was⁸⁷? Het is niet zeker: te Lo is er tussen beide feiten geen oorzakelijk verband vast te stellen en uit de aangehaalde teksten betreffende Sint-Maartens blijkt dat hier reeds een kanunnikengemeenschap bestond vóór de verlening van het *altare* door Gerard, d.i. vóór 1096/99. Anderzijds echter lijkt de verlening van het *altare* van hun eigen kerk aan de kanunniken van Ieper ons van zo'n fundamenteel belang, dat we moeilijk kunnen aanvaarden dat de kanunnikengemeenschap reeds lang vóórdien gesticht was.

(80) Zie hoger, blz. 12 n. 71 en hierboven n. 78 (« *de ecclesia mea* »).

(81) Zie hierboven, blz. 13 n. 78.

(82) N.-N. HUYGHEBAERT, Examen des plus anciennes chartes de l'abbaye de Messines, *Bull. Comm. Royale d'Histoire*, CXXI (1956), blz. 215.

(83) M. KOYEN, De Prae-Gregoriaanse Hervorming te Kamerijk, blz. 110, 113.

(84) HUYGHEBAERT, art. cit., blz. 216.

(85) G. DE MEESTERE, *Chronicon monasterii Evershamensis*, uitg. F. VAN DE PUTTE en C. CARTON, Brugge, 1852, a^o 1091.

(86) L. VAN HOLLEBEKE, Cartulaire de l'abbaye de Saint-Pierre de Loo, nr II, blz. 3: « *Nam illos, qui prelibate ecclesie libertatem, transgrediendo sacrorum canonum precepta, licet simplici intentione, illicite ramen adquisierant... extra ecclesiam penitus secedere feci* ».

(87) Zie ook: HUYGHEBAERT, art. cit., blz. 215-216 (betr. Phalempin).

We stellen ons dan ook voor dat in de tweede helft van de XIe eeuw, misschien eerder naar het einde van die periode toe⁸⁸, zich een aantal *clerici* geleidelijk rondom de Sint-Maartenskerk hadden verzameld⁸⁹, precies zoals talloze andere minder belangrijke kanunnikengemeenschappen in de loop van de XIe eeuw zijn ontstaan⁹⁰. De toekenning van het *altare* van hun kerk aan deze kanunniken door bisschop Gerard, tussen 1096 en 1099, heeft dan het bestaan van deze gemeenschap in ieder geval op een stevige basis gegrondvest. Inderdaad, van een grafelijke stichting van een kapittel in de Sint-Maartenskerk, in de loop van de tweede helft van de XIe eeuw, kan o.i. géén sprake zijn⁹¹.

(88) Immers, indien reeds omstreeks het midden van de XIe eeuw er een kapittel van kanunniken in de Ieperse St Maartenskerk had bestaan, dan is het zeer onwaarschijnlijk dat het « *bodium de Hipris* », complement van het *altare* van St Maartens (zie hoger, blz. 9), zich ten laatste in 1089 in het bezit van het Brugse St Donatiaanskapittel bevindend (GIJSSELING-KOCH, *Diplomata belgica*, nr 170), door de graaf aan St Donatiaan zou geschonken zijn. St Donatiaan werd immers omstreeks het midden van de XIe eeuw door graaf Boudewijn V als kapittel ingericht en van goederen voorzien (DHONDT, *Vroege topografie van Brugge*, blz. 16-17). Bovendien heeft de graaf tussen 1066 en 1081 « *decem libras denariorum de censu apud Ipram* » aan de kerk te Mesen geschonken (F. VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre* (1071-1128), nr 5 (a° 1080); PROU, *Recueil des actes de Philippe Ier*, nr CXVI, blz. 296 (a° 1081). Betr. de wijzigingen in het patrimonium van Mesen tussen 1066 en 1081: PROU, op. cit., blz. 293, nota). Zou hij deze schenking gedaan hebben indien er op dat ogenblik reeds een kapittel te Ieper bestond? Het kan betwijfeld worden.

(89) Misschien verzekerden zij weldra ook de bediening van de nieuw opgerichte St Pieterskerk, zoals zij dit, na de hervorming van St Maartens tot een proosdij van reguliere kanunniken, deden. Dergelijke toestanden immers werden door een hervorming tot reguliere kanunniken gewoonlijk niet gewijzigd. Vgl. DERRINE, art. *Chanoines*, *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, XII, col. 392: « Dans les communautés formées par régularisation d'anciens chapitres, le statut antérieur subsiste. Dans certains cas, les réguliers auront donc à maintenir le service paroissial ».

(90) DERRINE, art. cit., col. 367.

(91) Dit is de enige mogelijkheid van een grafelijke tussenkomst die nog zou overblijven. We hebben immers hoger, blz. 9-11 aangetoond dat een stichting van St Maartens zelf, als *castrale* kerk, door de graaf omstreeks het midden van de XIe eeuw, zéér onwaarschijnlijk is en dat St Maartens blijkbaar veel ouder is. We hebben hierboven, blz. 16 en n. 88 aangetoond dat omstreeks het midden van de XIe eeuw er zeer waarschijnlijk nog geen kanunnikengemeenschap in de St Maartenskerk bestond. Het daar ontwikkelde argument (in verband met het *bodium de Hipris*) geldt *a fortiori* tegen de inrichting van deze kanunnikengemeenschap omstreeks het midden van de XIe eeuw, *door de graaf*. Aan alle kapitels die hij heeft gesticht schonk de graaf immers de tienden van hun ganse parochiaal gebied (MESEN: PROU, *Recueil des actes de Philippe Ier*, nr XXIV (a° 1066), blz. 69: « *decimam quoque totius ipsius ville Mecenensis* »; RIJSEL: *ibid.*, nr XXV (a° 1066), blz. 74: « *in foro Islae, altare sancti Stephani cum bodio* » = « l'église rurale préurbaine » te Rijsel, volgens DHONDT, *Développement urbain*, blz. 150; AIRE: *ibid.*, nr LXXII (a° 1075), blz. 184: « *ecclesia Ariensis tota cum decimatione totius Ariensis castollature* »). Indien de graaf het St Maartenskapittel omstreeks het midden van de XIe eeuw had gesticht, dan is het zeer onwaarschijnlijk dat hij het *bodium de Hipris* aan het St Donatiaanskapittel zou geschonken hebben, dat zelf omstreeks het midden van de XIe eeuw door de graaf werd gesticht en gedoteerd. De stichting van het St Maartenskapittel dagtekent

Vóór 1110 zijn er absoluut geen bewijzen dat de graaf het Sint-Maartenskapittel ook maar op enigerlei wijze, in de eerste plaats materieel, zou zijn ter hulp gekomen. Pas in dat jaar immers doet de graaf afstand van zijn *comitatus*-rechten over de weinige goederen die Sint-Maartens op dat ogenblik reeds bezat⁹². Zijn eerste goederen had het kapittel in 1104 ontvangen⁹³. De geringheid ervan sluit o.i. een grafelijke stichting definitief uit: een grond geschonken door twee kanunniken bij hun intrede in het kapittel, een grond afkomstig van burggraaf Frumaldus en een andere ridder, en (een deel van) de *Obstal*, de gemene gronden ten W. van de stad, geschonken door beide ridders samen met de parochianen van Sint-Maartens. Dat is alles: het is werkelijk zéér weinig, vergeleken met de enorme rijkdom van de kapittels die de graaf te Rijsel, te Kassel en elders heeft gesticht.

Het Sint-Maartenskapittel te Ieper is dus, vóór zijn hervorming door bisschop Jan tot een kapittel van reguliere kanunniken, zeer waarschijnlijk niet méér geweest dan één van de vele kapittels van seculiere kanunniken die in de XIe eeuw tot vaak in zéér kleine dorpen toe, op meestal onnaspeurbare wijze ontstaan zijn rondom de oude parochiale kerk. Pas ná de hervorming van bisschop Jan in 1102 is het, mede door de snelle groei van de stad en de gunst van haar bewoners, belangrijk geworden. Gewis, het had vóór 1102 reeds een zeker belang, zoals bewezen wordt door de tussenkomst van « proost » *Balduinus* in 1100 bij de paus. Vóór de hervorming van 1102 was bovendien de Sint-Pieterskerk waarschijnlijk reeds als een jongere afhankelijkheid van Sint-Maartens opgericht en bracht ze aan de moederkerk waarschijnlijk niet onbelangrijke inkomsten op. De stelling echter die in het Sint-Maartenskapittel een uitdrukkelijke grafelijke stichting ziet, moet o.i. verworpen worden, al is de inrichting van een *castrum* als centrum van een kasselrij en de oprichting van een grafelijke spijker in de onmiddellijke nabijheid van de oude Sint-Maartenskerk misschien niet volkomen vreemd aan het ontstaan, op geheel natuurlijke wijze overigens, van het Sint-Maartenskapittel.

Zoals we bij het begin van deze uiteenzetting reeds zegden wensen we vanuit de hier bijeengebrachte gegevens geen positie te nemen t.a.v. de hoofdzaken van de stelling van Prof. Dhondt betreffende de stadsontwikkeling in Vlaanderen in de XIe eeuw en het grafelijk initiatief. Dit is trouwens vanuit het beperkte geval Ieper ook niet verantwoord. Wel is het argument Ieper in de redenering van Prof. Dhondt enigszins van zijn draagkracht beroofd. Ten gunste van Prof. Dhondt's visie blijft natuurlijk, behalve het onbetwistbaar algemeen verband tussen het ontstaan van Torhout, Ieper, Mesen, Rijsel, het feit bestaan dat het *castrum*

dus van ná de stichting van het St Donatiaanskapittel, d.i. uit de tweede helft van de XIe eeuw. Gegevens in verband met het goederenbezit van St Maartens, dagtekenend uit het begin van de XIIe eeuw, tonen aan dat de enige overblijvende mogelijkheid van een grafelijke tussenkomst, nl. een stichting door de graaf in de tweede helft der XIe eeuw, uiterst onwaarschijnlijk is: zie verder in het exposé.

(92) VERCAUTEREN, Actes de comtes de Flandre, nr 40.

(93) FEYS-NÉLIS, Cart. St Martin, II, nr 2.

en de jaarmarkt te Ieper en dus rechtstreeks of onrechtstreeks de opbloei van de stad, hun ontstaan danken aan een uitdrukkelijk grafelijk initiatief ⁹⁴.

(94) Onze hartelijke dank gaat naar Prof. J. Dhondt, die de vriendelijkheid heeft gehad dit artikel in handschrift te willen lezen en die ons talrijke en belangrijke verbeteringen heeft voorgesteld. We danken ook dhr. A. Verplaetse, lic. geschied., die ons enkele kostbare inlichtingen verschafte en dhr. O. Mus, die ons bereidwillig het proefschrift van V. Verfaillie uit de stadsbibliotheek te Ieper ter hand stelde. We zijn tenslotte E.P. N.-N. Huyghebaert zeer erkentelijk omdat hij ons tot het bestuderen van dit probleem aanzette en ons zijn nota's daarover ter beschikking stelde. Voor het bij dit artikel gevoegde schetskaartje zijn we veel verschuldigd aan dhr. A. De Schampelaere, praeparaator-technicus bij het Seminarie voor Menselijke Aardrijkskunde (Dir.: Prof. M. E. Dumont) van de Rijksuniversiteit te Gent.